

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.019.4

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/42>**Джежик О.В.**

Одеський національний політехнічний університет

МЕХАНІЗМ ВІКТИМІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЖІНКИ ЯК ФАКТОР СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

У статті визначено, що психологічні особливості віктимної поведінки включають у себе широкий спектр особистісних властивостей і станів, а також сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів, що зумовлюють особистісну схильність жінок до перетворення їх на жертв сексуального насильства. Уразливість традиційно віктимогенних груп (жінки, діти і підлітки тощо) зберігається в умовах кардинальної трансформації соціуму. Віктимна поведінка особистості зумовлена специфічним поєднанням індивідуально-типологічних, характерологічних особливостей, які взаємодіють із зовнішніми факторами і сприяють віктимній активності.

У результаті наукового пошуку встановлено, що жертви умисного заподіяння шкоди здоров'ю мають досить низький рівень культури і правосвідомості, через що не можуть повною мірою оцінити злочинну ситуацію і можливі наслідки своєї поведінки (не знають, до кого звертатися за правовою допомогою, відчували бажання вирішити конфлікт зі злочинцем без звернення до правоохоронних органів, не знають, як поводитися у ситуації повторного посягання і якими правами вони володіють). Серед основних причин, через які люди потрапляють у рабство, визначають погане матеріальне становище; негативний спосіб життя; необережність; невміння себе захистити; відсутність підтримки близьких; несприятливий збіг обставин.

Обґрунтовано, що негативні наслідки сексуального насильства пов'язані насамперед з тим, що психологічні травми носять латентний характер і з часом лише посилюються. Виділено низку психосоціальних і психологічних посттравматичних проблем серед жертв сексуального насильства, насамперед травматичний стрес, кумулятивний стрес, посттравматичний стресовий розлад, депресія, тривожний невроз, зловживання наркотиками, посттравматичні зміни особистості. Зауважено, що жертви сексуального насильства потребують своєчасної та якісної психологічної та соціальної допомоги, що містить у собі ефективні заходи психокорекційного впливу.

Ключові слова: *процеси віктимізації і девіктимізації, віктимна поведінка, сексуальне насильство, сексуальна експлуатація, психологічні травми.*

Постановка проблеми. Сучасна торгівля людьми, особливо жінками, з метою сексуальної експлуатації і примусової праці – це багатоаспектна загроза для України та світу, розглядається як проблема кримінально-правового характеру, що супроводжується грубими і жорстокими порушеннями прав людини.

Сексуальна злочинність детермінується не тільки біологічними, а й соціальними факторами, що включають умови виховання і соціалізації особистості, особистісну характеристику і поведінку жертв сексуальних злочинів, ступінь віктимності яких значно перевищує ступінь віктимності жертв будь-яких інших злочинних посягань.

За міркуваннями багатьох учених, посилення нелегальної торгівлі жінками стимулює зростання попиту на такого роду «товар» та має об'єктивною передумовою загальну трансформацію сексуальної поведінки сучасної людини, що своєю чергою нерозривно пов'язане з кризою інституту шлюбу і сім'ї. Такого роду трансформація нерідко обертається криміналізацією сексуальної поведінки [3, с. 40; 4, с. 17]. Дослідники зазначають, що криза сім'ї як традиційного соціального інституту і посилення ступеня сексуальної свободи призводить до підвищення кількості випадків сексуальної експлуатації та не має тенденції до зниження в більшості країн [11, с. 54]. Статистична інфор-

мація щодо соціального статусу жінок, що стали жертвами міжнародної торгівлі людьми, не повна, оскільки мало випадків, коли цих жінок офіційно виявляють і повідомляють про це владу [9, с. 16].

За вищевикладених обставин актуальність дослідження полягає в необхідності аналізу психологічних особливостей особистості жінки, що ведуть до формування її віктимізації, сексуального насильства з подальшою сексуальною експлуатацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З урахуванням досліджень, проведених Міжнародною організацією міграції, можна навести загальні характеристики жінок, яких нелегально вивозять у Західну Європу. Представниці Європи здебільшого молоді, не перебувають у шлюбі, мають вищу освіту. Жінки з країн, що розвиваються, найчастіше зрілого віку, заміжні і мають дітей. Вони менш освічені і приїжджають головним чином із сільської місцевості [16, с. 36].

Німецький дослідник Г. Шнайдер зазначає, що віктимізація і криміналізація іноді мають одні і ті ж самі джерела – соціальні умови [2, с. 98].

Особливе місце в дослідженнях сучасної віктимології посідають роботи Г. Клейнфелера щодо провокування злочину самою жертвою. Він вважає, що здебільшого необхідно пом'якшувати відповідальність злочинця залежно від поведінки жертви, а іноді і зовсім звільняти його (злочинця) від відповідальності [14; 17].

Поєднавши концепції Гентіга, Мендельсона, японський дослідник Міядзава виділив загальну віктимність (залежить від віку, статі, роду діяльності, соціального статусу тощо) та спеціальну (залежить від нестійкості в психічному і в психологічному сенсі, відставання в розвитку інтелекту, емоційної нестійкості), а також досліджував зв'язок між кожним з цих двох типів зі злочинністю. За його міркуваннями, у разі поєднання цих двох типів ступінь віктимності підвищується [15].

У країнах СНД віктимологічними дослідженнями займалися такі вчені, як: Ю. Антонян, В. Мінська, Д. Рівман, А. Ситковський, В. Туляков, Л. Франк, Г. Чечель та інші [6, с. 214].

Спроба класифікації «кримінологічних ситуацій за віктимологічними характеристиками» була зроблена Д. Рівманом [7, с. 222]. Підставами для класифікації послужили: поведінка потерпілого (наприклад, ситуації «толчкового» характеру); розвиток ситуації в часі (наприклад, ситуації разового характеру і ситуації-системи); характер взаємодії потерпілого і злочинця та ін. Подальші

дослідження, проведені Д. Рівманом, дали йому можливість розробити класифікацію на підставі характеру і ступеня вираженості особистісних якостей людини, що визначають її індивідуальну віктимність. Також автор вважає необхідним проводити класифікацію жертв за віком; статевої приналежністю; рольовим статусом; морально-психологічними ознаками; тяжкістю злочину, від якого постраждала жертва; ступенем вини жертви; характером поведінки потерпілого [8, с. 96].

А. Семерикова [10, с. 34] провела детальний аналіз жертв сексуального насильства і виявила низку особливостей: соціально-демографічний; соціально-професійний; правовий; морально-психологічний і медичний критерії, які є причинами віктимізації жертв сексуального насильства з подальшою сексуальною експлуатацією. А. Семериковою та І. Лиманською був проведений порівняльний аналіз вікових і гендерних параметрів віктимності осіб щодо сексуального насильства та інших тяжких злочинів [10, с. 38].

Вивчення матеріалів кримінальних справ і соціологічне опитування потерпілих демонструють загальну стійку тенденцію: рівень освіти жертв сексуальних злочинів нижчий за середньостатистичні показники. Так, за даними В. Рівман і В. Устинова, неосвіченість, малограмотність, інтелектуальна нерозвиненість, нерідко пов'язана з цим примітивність мотивації, проявляються як криміногенні і віктимогенні чинники з досконалою очевидністю [7, с. 89]. Твердження Р. Міхеєва, В. Рівмана, А. Суслина, Г. Чечеля, що низький освітній рівень є безумовним криміногенним фактором, вважаємо за необхідне констатувати, поступово втрачає свою актуальність. Це пояснюється обов'язковістю початкової освіти, комерціалізацією системи вищої і середньої спеціальної освіти, відсутністю єдиного критерію оцінки якості освітніх послуг тощо.

Поряд з девальвацією сім'ї сильний вплив на формування віктимності жінок чинить криза моральних засад суспільства. Секс-індустрія, легальна і нелегальна, стала одним з найважливіших елементів глобальної економіки. Загалом зауважимо, що у своїй сукупності ці фактори стимулюють зростання сексуальної експлуатації жінок.

У контексті аналізу останніх досліджень і публікацій та визначеної актуальності проблеми **формулювання цілей статті** вбачаємо в аналізі специфічних психологічних особливостей жертв сексуальної експлуатації, а також механізмів формування процесів віктимізації і девіктимізації жертв сексуального насильства.

Виклад основного матеріалу. Останніми роками поняття «незаконне перевезення жінок» стало стійким терміном. Зазвичай називають такі його елементи, як: організація незаконного переміщення жінок за їх згодою або без неї; омана мігруючих жінок щодо мети переміщення; фізичний або сексуальний тиск на жінок з метою подальшої торгівлі ними; торгівля жінками або продаж жінок для заняття проституцією, заміжжя та інші форми отримання вигоди [11, с. 112]. Торгівля людьми може призвести до різних негативних наслідків, у тому числі до фізичного та психологічного насильства, погроз, розправи, трудової експлуатації (включаючи комерційні секс-послуги), шкідливих умов роботи, позбавлення особистої свободи, зречення від суспільства, ізоляції, відсутності системи соціальної підтримки, а також принизливої залежності жертв від їхніх «господарів» [15].

Проблема торгівлі жінками дуже тісно пов'язана з проституцією та використанням жінок у комерційному сексі [9, с. 10; 16]. Аналіз історій дівчат – жертв торгівлі людьми, які звернулися до Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна», свідчить, що ситуація, в яку жінки попали за кордоном, була здебільшого несподіваною для них, що про своє реальне положення за кордоном вони зрозуміли вже після перетину кордону [9, с. 12]. Засоби вербування жінок різноманітні та водночас традиційні для цієї сфери. Насамперед це оголошення про працевлаштування за кордоном. Жінки намагаються шукати своє «трудове щастя» за кордоном у сфері сексуального бізнесу (див. рис. 1).

Інтерв'ю з жінками – жертвами сексуальної торгівлі та свідчення експертів (працівників українських посольств за кордоном і правоохоронних органів) показують, що багато хто їде на запрошення випадкових знайомих, іншими словами,

через мережі посередників і постачальників, які не оформлені в легальні фірми. Ще один шлях «вивозу» українських жінок за кордон – шлюбні оголошення та контракти. Є випадки потрапляння в сексуальне рабство навіть через Інтернет – всевітню «мережу наречених».

Не останню роль у процесі вербування відіграє неповна інформованість жінок і дівчат, які погоджуються на пропозиції, навіть не замислюючись про те, що їм загрожує, або про те, чи мають вони взагалі право працювати за кордоном [5, с. 101].

Згідно з даними МОМ, жертви торгівлі людьми під час перебування за кордоном найчастіше стикаються з такими проблемами, як: обмеження особистісної свободи; пересування з одного міста до іншого, перекупництво; фізичне, психологічне, сексуальне насильство, погрози насильства; насильство, штрафи, покарання з боку «наймачів» або їх контрагентів; вилучення документів; боргова кабала; ситуації, у яких фігурують організовані злочинні структури, корумповані державні діячі, інші скомпрометовані особи (працівники поліції або армії); дискримінація на основі етнічної приналежності, соціального статусу або статі.

Психологічні та медичні наслідки торгівлі людьми руйнівні для їх жертв та можуть призвести до серйозних психологічних травм і розладів, серед яких можна виокремити ушкодження розуміння часу і простору, втрату пам'яті, ризиковану поведінку, недооцінювання ризику, а також шок, нечутливість, депресію, невроз, страх, байдужість, апатію, ізоляцію, зниження самооцінки, самобичування, самотність, почуття занедбаності [12, с. 72] (див. рис. 2).

Зауважимо, що за таких обставин виробляється замкнуте коло: жертви не можуть взяти контроль над своїм життям, що тільки підсилює їхні почуття безпорадності, незахищеності, усамітнення. До того ж травма може активізувати

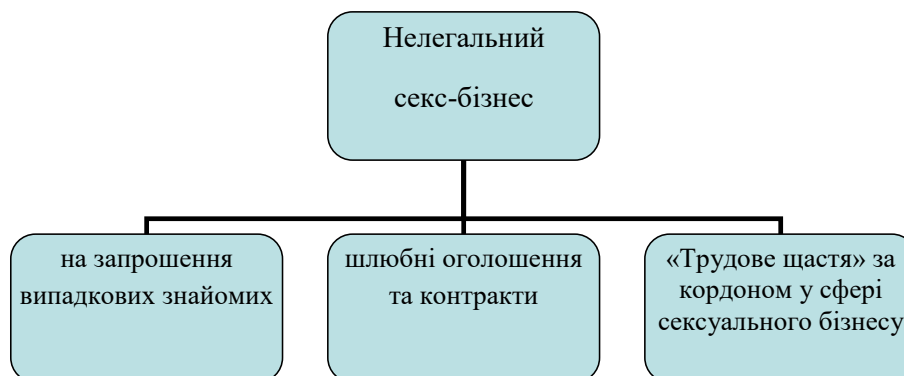

Рис. 1. Засоби залучення в нелегальний секс-бізнес [5, с. 101]

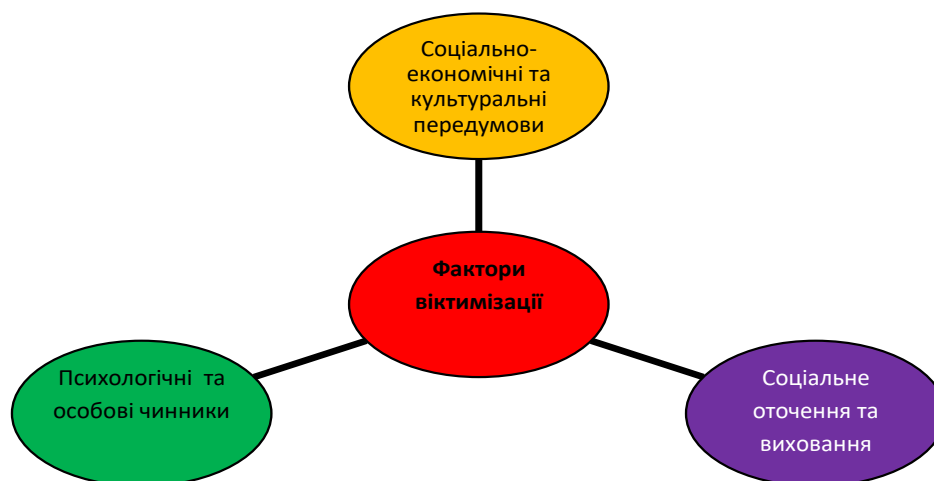

Рис. 2. Фактори, що сприяють формуванню віктимізації жертви [12, с. 73]

в пам'яті жертви негативний досвід минулого, в тому числі погане поводження в дитинстві або сексуальне насильство. Жертви сексуальних злочинів у подібних умовах змушені жити і діяти під високим рівнем тиску, викликаним шоком від емоційно важкої події. У таких випадках адреналін, випущений в організм людини, включає механізм «битися або втекти». Такий феномен якраз і є найпоширенішим видом стресу [13, с. 211].

Н. Агазаде [1, с. 23] виділяє такі джерела стресу, що сприяють віктимізації особистості жертви сексуальної експлуатації, як:

- примусова і неоплачувана праця;
- жорстока експлуатація;
- примусовий комерційний секс;
- позбавлення прав на пересування та особистої свободи;
- позбавлення офіційних документів;
- психологічний пресинг, насильство або фізична розправа;
- шкідливі умови роботи;
- зречення від сім'ї та суспільства;
- ізоляція і відсутність соціальної підтримки;
- принизлива залежність від торговців людьми;
- тотальна відсутність свободи;
- сексуальне насильство, тортури, голод;
- ризик ревіктимізації з боку суспільства, правоохоронних органів, сімей.

Учений також виділяє стадії реакцій жертв сексуальної експлуатації на травму:

I стадія передбачає шок і нечутливість, які відбуваються після усвідомлення жертвою торговлі людьми втрати своєї особистої свободи. Можливе, звичайно, й заперечення, самобичування і звинувачення інших як механізму психологічного захисту.

II стадія – це усвідомлення свого становища, коли відходить нечутливість і починається біль.

III стадія характеризується прийняттям та адаптацією. Людина приймає умови свого «нового життя» і намагається адаптуватися. При цьому є ризик, що жертва навіть починає бачити «позитивні» сторони торгівлі людьми.

IV стадія – реінтеграція та адаптація до нових умов життя. Такий етап настає після звільнення жертви торгівлі людьми. Людина починає нове життя, нову роботу, повертається до свого товариства.

Життя в постійному стресі, заперечення реальності, витіснення негативних емоцій часто призводять до виникнення у жінок – жертв торгівлі людьми не тільки психологічних або емоційних, а й фізіологічних розладів. Вчені відзначають, що жінки з віктимною поведінкою страждають психосоматичними хворобами або протягом тривалого часу не в змозі подолати прості недуги, такі як нежить, застуда [1, с. 26]. Деякі дослідники вважають, що фізичні захворювання можуть бути засобом привертання уваги до себе [1, с. 19].

Все вищезазначене вказує на те, що навіть коли причина стресу припиняє свій вплив, людина продовжує діяти так нібито загроза продовжує існувати. Тому дослідники оцінюють психологічні зміни в поведінці і світовідчутті жінки, що живе в умовах постійного стресу, як формування стану співзалежності та віктимної поведінки.

Аналіз досліджень у галузі віктимної поведінки жінок дозволив виділити низку психологічних особливостей жертв сексуального насильства:

- невротизованість, яка проявляється в емоційній амбівалентності, тривожності, депресивних розладах, втечі від реальності у світ фантазій, відмові від активних дій, гіперчутливості, уразливості;

- розлади афективних функцій – затуманення, нерозуміння або викривлене сприйняття власних почуттів, переживань і тенденцій: агресивні тенденції сприймаються як прояв турботи;
- емпатійність і бажання щирості як прояв слабкості;
- комунікабельність у відносинах з іншими як власна необережність;
- тенденція до підтримки з боку інших як доказ власної нікчемності;
- відчуття безпорадності та безнадійності – негативний досвід сімейних та інших міжособистісних взаємин, що формує стійкий «комплекс невдахи»;
- постійний страх за себе та дітей, концентрація на виживанні;
- нездатність передбачати можливі наслідки своїх дій і адекватно реагувати на образи, висока чутливість до потенційного насильства;
- розлади когнітивних функцій – нерозуміння або раціоналізація як власної поведінки, так і поведінки інших людей, а також навколишньої ситуації: жінки-жертви не розуміють, що їм загрожує небезпека;
- можливі зриви внаслідок нервово-психічної напруженості;
- власні агресивні вчинки несвідомо мотивовані почуттям страху;
- надмірні роздуми над проблемною ситуацією;
- деформоване самосприйняття і занижена самооцінка (внаслідок відчуття нездатності налагодити нормальні відносини, прийняття чужих оцінок як власних характеристик);
- конфліктність і суперечливість (такі жінки користуються парадоксальними і неадекватними засобами реалізації своїх особистісних тенденцій: емпатичність реалізується через сарказм, висміювання, звинувачення);
- комунікабельність (залежність і потреба в підтримці);
- страх перед фізичним знищенням (компенсується власною фізичною агресією);
- посттравматичний стресовий розлад (переживання травми через неприємні спогади, сни, нав'язливі дії і почуття, постійне уникнення стимулів, що нагадують про травму);
- психогенна амнезія (зниження інтересу до значущих видів діяльності, дезадаптація у соціальній, професійній та інших важливих сферах життєдіяльності);
- порушення кордонів «Его» (прийняття суджень злочинця, асиміляція його думок до

власного Я-образу, тобто жінка поступово приймає всі звинувачення, чим посилює втрату само впевненості);

- психотравмуючий досвід дитинства і моделі поведінки батьків (віктимізуючий механізм батьківських психологічних образів у дитинстві полягає в придушенні емоційної сфери, що зумовлює відчуття власної неповноцінності та безпорадності) [2, с. 64].

Загалом жінки, які ризикують опинитися у ролі жертви сексуального насильства, виявляють різні варіанти віктимної поведінки, починаючи від активної провокації агресорів на себе і закінчуючи пасивним підпорядкуванням насильству, проявом абсолютного нерозуміння небезпечної ситуації та ігноруванням елементарних норм безпеки.

Висновки. Здійснений науковий пошук дозволяє резюмувати таке: психологічні особливості віктимної поведінки включають у себе широкий спектр особистісних властивостей і станів, а також сукупність зовнішніх і внутрішніх факторів, що зумовлюють особистісну схильність жінок до перетворення їх на жертву сексуального насильства; надання комплексної психосоціальної допомоги вимагає реалізації загальнолюдських і професійно-етичних принципів, таких як конфіденційність, збереження і безпека, розширення прав і можливостей, прийняття обґрунтованих рішень і безумовна підтримка з постійним проявом поваги; негативні наслідки сексуального насильства пов'язані з тим, що психологічний результат травми з часом лише посилюється; наявна низка психосоціальних і психологічних проблем серед жертв сексуальної експлуатації: травматичний стрес; кумулятивний стрес; гострий стресовий розлад; посттравматичний стресовий розлад; дисоціативний розлад; депресія; тривожний невроз; зловживання наркотиками; посттравматичні зміни особистості; уразливість традиційно віктимних груп (жінки, діти і підлітки і т.п.) зберігається в умовах трансформації соціуму, при цьому ступінь віктимізації збільшується. Основними факторами тут є стимульовані глобалізацією процеси втрати особистістю своєї соціальної ідентичності, процеси індивідуалізації, що межують з десоціалізацією, девальвація морально-правових, насамперед загальносоціальних цінностей і зменшення ролі інституту сім'ї та шлюбу.

Загалом можемо стверджувати, що дослідження психологічних механізмів віктимізації особистості жінки потребує подальших наукових розробок, оскільки проблеми сьогодення вказу-

ють на необхідність здійснення аналізу психологічних особливостей особистості жінки, що ведуть до формування її віктимізації, факту сексуального насильства з подальшою сексуальною експлуатацією, а також аналізу специфічних пост-

травматичних психологічних особливостей жертв сексуальної експлуатації, механізмів формування процесів віктимізації і девіктимізації жертв сексуального насильства з метою розробки подальших заходів психолого-коригуючого впливу.

Список літератури:

1. Агазаде Н. Психосоціальна допомога жертвам торгівлі людьми. *Медицинская психология в России*. 2016. № 3(38). URL: <http://mprj.ru>. (дата звернення: 11.01.2021).
2. Бродченко О.И. Психологические особенности потерпевших по преступлениям, связанным с торговлей людьми. *Прикладная юридическая психология*. 2009. № 4. С. 96–104.
3. Запобігання торгівлі людьми у системі професійно-технічної освіти : навчально-методичний посібник / І.Д. Зверева, Р.М. Зеленський, Н.С. Калашник та ін. Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда–Україна». Київ : Україна, 2008. 284 с.
4. Ковальчук Л.Г. Соціально-педагогічні умови профілактики торгівлі дітьми : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2010. 20 с.
5. Малкина-Пых И.Г. Виктимология: психология поведения жертвы. Москва : Эксмо, 2010. 862 с.
6. Ривман Д.В., Устинов В.С. Виктимология. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2000. 332 с.
7. Ривман Д.В. Криминальная виктимология : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 304 с.
8. Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений : учебное пособие. Ленинград : Изд-во Высшего политического училища МВД СССР, 1975. 153 с.
9. Річний звіт Центру «Ла Страда–Україна». URL: <http://la-strada.org.ua>. (дата звернення: 10.01.2021).
10. Семерикова А.А. Криминологический анализ жертвы сексуального насилия. *Юридические исследования*. 2018. № 7. С. 28–41. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=24761 (дата звернення: 12.01.2021).
11. Соціальна профілактика торгівлі людьми : навчально-методичний посібник / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. Київ : Агентство «Україна», 2007. 352 с.
12. Тюрюканова Е.В. Торговля людьми в Российской Федерации. Обзор и анализ текущей ситуации по проблеме. Москва, 2006. 82 с.
13. Тюрюканова Е.В., Малышева М.М. Женщина, миграция, государство. Москва : Академия, 2001. 240 с.
14. International Organization for Migration. IOM/MOM. URL: <http://iom.org.ua>. (дата звернення: 17.01.2021).
15. Kononchuk A. Preparation future social workers under higher education to prevent trafficking. *Social Work and Education*, 2017. Vol. 4, No. 1. P. 48–59.
16. La Strada–Ukraine. Ла Страда–Україна – Міжнародний жіночий правозахисний центр. URL: <http://www.la-strada.org.ua>. (дата звернення: 11.01.2021).
17. The IOM Handbook on Direct Assistance for Victims of Trafficking. Geneva : IOM, 2007. P. 36–41.

Dzhezhih O.V. MECHANISM OF VICTIMIZATION OF PERSONALITY OF A WOMAN AS A FACTOR OF SEXUAL VIOLENCE

The article identifies that the psychological characteristics of victim behaviour include a wide range of personal characteristics and states, as well as a set of external and internal factors that determine the personal propensity of women to become victims of sexual violence. The vulnerability of traditionally victimogenic groups (women, children and adolescents, etc.) persists in the conditions of radical transformation of society. Victim behaviour of the individual is due to a specific combination of individual-typological, characterological features that interact with external factors and contribute to victim activity.

As a result of scientific research, it was found that victims of intentional harm to health have a fairly low level of culture and legal awareness, due to which they cannot fully assess the criminal situation and the possible consequences of their behaviour (do not know who to seek legal help, felt desire to resolve the conflict with the offender, without recourse to law enforcement, do not know how to behave in a situation of re-encroachment and what rights they have).

Among the main reasons why people fall into slavery are poor financial status; negative lifestyle; negligence; inability to protect oneself; lack of support from loved ones; unfavourable coincidence.

It is argued that the negative consequences of sexual violence are due primarily to the fact that psychological trauma is latent and only intensifies over time. A number of psychosocial and psychological post-traumatic problems among victims of sexual violence have been identified, first of all, traumatic stress, cumulative stress, post-traumatic stress disorder, depression, anxiety neurosis, drug abuse, post-traumatic personality changes. It is noted that victims of sexual violence need timely and high-quality psychological and social assistance, which includes effective measures of psycho-correctional influence.

Key words: *processes of victimization and devictimization, victim behaviour, sexual abuse, sexual exploitation, psychological trauma.*